

**Кримінально-правова
кваліфікація незаконної
експлуатації людини.
Компаративний аналіз
національних систем**

У монографії здійснено комплексний порівняльно-правовий аналіз кримінально-правового захисту людини від незаконної експлуатації в умовах міжнародного збройного конфлікту. Розглянуто історичний розвиток заборони експлуатації, її вплив на зміст сучасного українського кримінального законодавства, акцентовано унікальні ризики, які виникають унаслідок гібридного насилля, депортацій і окупації. Вперше обґрунтовано поняття кіберексплуатації та запропоновано шляхи її криміналізації. Автори пропонують нові підходи до захисту прав дітей у конфлікті та адаптації українського законодавства до міжнародних стандартів, що сприятиме підвищенню ефективності протидії сучасним формам експлуатації людини.

ЗМІСТ

OD AUTORÓW	5
ВСТУП	12
Розділ 1	
СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК ЗАКОНОДАВСТВА	
КРАЇН ЄВРОПИ У СФЕРІ ПРОТИДІЇ	
НЕЗАКОННІЙ ЕКСПЛУАТАЦІЇ ЛЮДИНИ.	
СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ ТА ВИКЛИКИ ДЛЯ	
ЗАКОНОДАВЧОГО РЕГУЛЮВАННЯ В УКРАЇНІ	15
1.1 Історичний контекст формування законодавства	
у сфері протидії незаконній експлуатації людини	15
1.2 Основні етапи розвитку законодавства	
про незаконну експлуатацію людини	
у ХХ–ХХІ століттях в Європі	
та його вплив на формування	
національного законодавства	22
1.3 Сучасні тенденції та виклики в законодавчому	
регулюванні незаконної експлуатації людини	
в Україні в умовах війни	43

Розділ 2

ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОВОЇ КВАЛІФІКАЦІЇ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ У СФЕРІ НЕЗАКОННОЇ ЕКСПЛУАТАЦІЇ ЛЮДИНИ. ПОНЯТТЯ ТА КВАЛІФІКАЦІЯ ЗЛОЧИНУ

«КІБЕРЕКСПЛУАТАЦІЯ ЛЮДИНИ»	57
2.1 Особливості правової кваліфікації кримінальних правопорушень, пов'язаних із незаконною експлуатацією людини	57
2.2 Поняття «Кіберексплуатація людини» та кваліфікаційні ознаки такого кримінального правопорушення	72
2.3 Відмежування кримінального правопорушення «Кіберексплуатація людини» від суміжних складів злочинів та злочинів у сфері незаконної експлуатації людини	100

Розділ 3

ОКРЕМІ АСПЕКТИ КВАЛІФІКАЦІЇ ЕКСПЛУАТАЦІЇ ЛЮДИНИ ПІД ЧАС ЗБРОЙНИХ КОНФЛІКТІВ

3.1 Роль міжнародного гуманітарного права у сфері використання людини у збройних конфліктах	117
3.2 Використання особи в умовах збройного конфлікту як різновид експлуатації людини: кваліфікаційні ознаки за статтею 438 Кримінального кодексу України	130
3.3 Розмежування загальнокримінальних правопорушень у сфері експлуатації людини та воєнних злочинів за національним законодавством: контекстуальний елемент	160

Розділ 4

ЗАГАЛЬНА ПОРІВНЯЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ, ПОВ'ЯЗАНИХ ІЗ ЕКСПЛУАТАЦІЄЮ ЛЮДИНИ ЗА КРИМІНАЛЬНИМ ЗАКОНОДАВСТВОМ УКРАЇНИ, ЛИТОВСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ, РЕСПУБЛІКИ ПОЛЬЩА. СТРАТЕГІЯ ВДОСКОНАЛЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА НА ОСНОВІ МІЖНАРОДНОГО ДОСВІДУ	169
4.1 Порівняльна характеристика за кримінальними кодексами України та Литовської Республіки	169
4.2 Порівняльна характеристика за кримінальними кодексами України та Республіки Польща	187
4.3 Стратегія вдосконалення українського законодавства на основі міжнародного досвіду	203
ВИСНОВКИ	214
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	237

ВСТУП

Підґрунтям для вибору теми дослідження стала потреба глибокої наукової розробки проблеми експлуатації особи як складного, багатоаспектного кримінально-правового феномену, що набуває нових форм і значення в умовах сучасної гібридної воєнної агресії проти України, наслідком чого є порушення міжнародного гуманітарного права, цифровізації соціального простору та транснаціоналізації злочинних практик.

У юридичній науці спостерігається зростання зацікавленості проблематикою правової кваліфікації експлуатації особи, зокрема в умовах трансформацій соціального простору, цифрової динаміки та збройного конфлікту. Питанням вивчення правових аспектів захисту особи від експлуатації присвячено праці таких вітчизняних дослідників, як М. М. Антонович, М. І. Бажанов, М. О. Баймуратова, І. В. Гловюк, О. М. Джужа, О. М. Ємець, Я. Г. Лизогуб, В. В. Матвійчук, Д. Й. Никифорчук, А. М. Орлеан, В. П. Попович, В. М. Стратонов, Є. А. Стрельцов, Г. К. Тетеряник, Д. В. Швець та інших, які зробили вагомий внесок у розвиток теорії кримінального права, розробку концепцій захисту особи від насильницьких посягань, а також дослідження сучасних форм експлуатації в умовах глобальних викликів.

Попри широту наукового інтересу, досі відсутній монографічний підхід до комплексної криміналізації новітніх форм експлуатації, таких як кіберексплуатація, цифрове поневолення, а також системні прояви експлуатації на окупованих територіях і в умовах гібридного збройного конфлікту, тобто який поєднує традиційні

військові дії з нетрадиційними засобами і методами ведення війни, такими як інформаційні операції, кібернапади, політичний і економічний тиск, пропаганда, використання нерегулярних збройних формувань та інші форми непрямого впливу. Це зумовлює актуальність подальших досліджень, зокрема з урахуванням міжнародно-правової практики, включно з прецедентами Європейського суду з прав людини, зобов'язаннями України перед Міжнародним кримінальним судом, а також з метою вдосконалення національного кримінального законодавства як засобу захисту гідності людини.

Експлуатація як суспільно небезпечне діяння вийшла за межі традиційного розуміння її у формах трудового чи сексуального примусу та почала проявлятися у вигляді гібридних, багатокомпонентних структур впливу – залучення до воєнних, інформаційних, пропагандистських чи цифрових практик, що базуються на уразливому становищі потерпілого, правовому вакуумі та контролі, не завжди формалізованому через силу чи обмеження волі.

В умовах тимчасової окупації частини територій України, масових депортацій, примусового переміщення населення, залучення цивільних осіб до діяльності збройних формувань, включно з дітьми та жінками, спостерігається зростання масштабів системної експлуатації, яка не охоплюється чинними кримінально-правовими інструментами. Проблема ускладнюється тим, що законодавець не виокремив ознаки експлуатації людини у воєнному, гібридному, цифровому та постконфліктному вимірах, що знижує ефективність правозастосування й унеможливорює надання належної правової оцінки відповідним діянням.

Особливого значення тема дослідження набуває у контексті міжнародних зобов'язань України у зв'язку із ратифікацією Римського Статуту Міжнародного кримінального суду, імплементації норм Женевських конвенцій та практики Європейського суду з прав людини, які вимагають від держав-учасниць забезпечення ефективної криміналізації порушень прав людини, пов'язаних з воєнними злочинами, злочинами проти людяності, а також із формами

нелюдського або принизливого поводження. Наявність прогалин у законодавстві та невизначеність правових конструкцій, відсутність спеціальних складів для воєнних, цифрових і гібридних форм експлуатації створює реальні ризики безкарності серйозних порушень і, як наслідок, поглиблює проблему системного порушення прав цивільного населення.

У цьому контексті вибір теми дослідження зумовлений потребою розробки цілісної кримінально-правової концепції експлуатації, що включає системну дефініцію понять, структурування її видів з урахуванням сучасних реалій, а також обґрунтування нових напрямів криміналізації – таких як «усвідомлена згода», «кіберексплуатація людини», «використання особи у збройному конфлікті», «експлуатація в умовах окупації» та інші форми, які не охоплюються чинними нормами, але становлять високий рівень суспільної небезпеки. Запропонований у дослідженні міждисциплінарний підхід, із залученням міжнародного гуманітарного права, кримінології, порівняльного права та практики міжнародних судових інституцій, надає змогу не лише розширити доктринальні межі національної науки, а й запропонувати прикладні механізми для законодавчого оновлення та зміцнення системи правового захисту прав і свобод людини в Україні.

Розділ 1

СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК ЗАКОНОДАВСТВА КРАЇН ЄВРОПИ У СФЕРІ ПРОТИДІЇ НЕЗАКОННІЙ ЕКСПЛУАТАЦІЇ ЛЮДИНИ. СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ ТА ВИКЛИКИ ДЛЯ ЗАКОНОДАВЧОГО РЕГУЛЮВАННЯ В УКРАЇНІ

1.1 Історичний контекст формування законодавства у сфері протидії незаконній експлуатації людини

Експлуатація людини як соціальне явище має глибокі історичні корені, однак її правове регулювання почало формуватися значно пізніше і пройшло низку ключових етапів становлення. У давні часи експлуатація була усталеною нормою в більшості цивілізацій, переважно в формах рабства або кріпацтва, і знаходила як нормативне, так і релігійне обґрунтування. Від періоду рабовласницьких імперій до феодальних і ранньоіндустріальних систем методи експлуатації набували різних форм, еволюціонували, однак залишалися визначальним чинником соціального, економічного розвитку держав, водночас створюючи сприятливе підґрунтя для формування криміногенних процесів у суспільстві.

У цивілізаційних моделях античного світу інститут рабства відігравав ключову роль у функціонуванні економіки та соціального устрою. Його правове закріплення мало системний характер і виражалося в нормативних приписах, що визнавали людину об'єктом майнових відносин. Зокрема, у римському праві, що вважається еталоном класичного юридичного мислення, раб трактувався як «річ» (res), повністю підвладна господарю. Закони XII таблиць, одна з найдавніших збірок римського права, закріплювали допустимість купівлі, продажу, передачі та спадкування раба як власності [32].

Поступово римське право почало передбачати окремі обмеження щодо поводження з рабами, зокрема, у пізніші періоди було встановлено заборону на безпідставне вбивство раба, на його продаж з метою втягнення до проституції чи гладіаторських боїв [103]. Така еволюція демонструвала первинні зародки правозахисного підходу навіть у межах системи, що базувалася на відсутності правосуб'єктності в раба-особи.

У межах правового порядку Римської імперії інститут рабства передбачав низку регламентованих механізмів, зокрема процедуру звільнення раба – манумісію. Таке звільнення могло здійснюватися як за життя власника, так і бути передбаченим у його заповіті. Звільнена особа набувала статусу вільновідпущеника (лібертина) з можливістю отримати правовий статус римського громадянина, латина чи peregrinus – залежно від конкретних юридичних підстав звільнення. Водночас, навіть після манумісії, вільновідпущеник зберігав низку зобов'язань перед колишнім господарем, зокрема у сфері податків, підкорення або виконання робіт [103].

Таким чином, римське право детально регулювало інститут рабства, визначаючи як права власників, так і обмеження щодо поводження з рабами, а також процедури їхнього звільнення.

Подібні спроби юридичного обмеження експлуатації простежуються і в давньогрецьких полісах, зокрема в Афінах, де запроваджувалися норми, що забороняли продаж у рабство громадян того

самого поліса. Це свідчить про появу первинного етноцентричного принципу обмеженого гуманізму в законодавстві.

У Вавилоні положення кодексу Хаммурапі (бл. 1780 р. до н.е.) передбачали як легітимність рабства, так і визначені норми гуманного поводження, наприклад, можливість звільнення раба в разі порушення зобов'язань господаря щодо його утримання, наприклад, відповідно до одного з законів кодексу, раб, якого його господар не забезпечував їжею, одягом чи житлом, мав право на звільнення [122; 2].

Таким чином, навіть у період ранніх правових систем, простежується двоєдиний підхід: з одного боку, узаконення експлуатації як соціального явища; з іншого – спорадичне нормативне регулювання, що містить зародки правового протекціонізму.

В античній Греції раби становили значну частину населення. Хоча рабство не регулювалося єдиним кодексом, існувало багато законів, які стосувалися рабів. В Афінах їх широко використовували в різних сферах життя – від побутових до господарських робіт. Раби ж здебільшого набувалися законним шляхом: через борги або як військовополонені [98].

У формуванні нормативних уявлень про допустимість і межі експлуатації істотну роль відігравали релігійні доктрини. У юдейському праві, закріпленому в Торі, зафіксовано припис про обмежений термін служби раба: «Якщо купиш раба єврейського, шість років він буде служити, а сьомого вийде на волю даром» (Шмот 21:2) [33]. Така норма відображає принцип соціальної справедливості, заснований на ідеї милосердя, повторюваного в релігійних настановах як моральна імперативна вимога. Цей припис входить до переліку 613 заповідей юдаїзму, які становлять основу його морально-правової системи [1].

Із утвердженням християнства як домінуючої релігії в пізній Римській імперії посилився вплив ідеї гуманного ставлення до раба як до особи, яка має душу і гідність. Хоча ранньохристиянська традиція не передбачала прямої вимоги до повного скасування

рабства, вчення акцентувало на рівності всіх людей перед Богом, що поступово впливало на трансформацію суспільного сприйняття експлуатації.

В ісламському праві інститут рабства також підлягав правовому регулюванню відповідно до норм шаріату. Пророк Мухаммед у своїй проповіді наголошував на необхідності доброзичливого ставлення до рабів, а звільнення рабів розглядалося як акт побожності та милосердя. Визволення з рабства розглядалося не лише як моральний вчинок, а і як форма спокутування гріхів. Більше того, іслам стимулював суспільну участь у звільненні рабів шляхом пожертв на викуп, що сприяло поширенню ідеї гідності та рівності серед мусульманських народів [59].

Середньовічна Європа характеризувалася феодалним ладом, у межах якого значна частина населення перебувала в стані особистої залежності від феодала. Відносини між сеньйорами та васалами, а також між феодалами й кріпаками, регулювалися феодалними правовими нормами, що охоплювали земельні права, трудові зобов'язання та обов'язки з військової служби. У Східній Європі особливо поширеним був інститут кріпацтва, який передбачав прикріплення селян до землі феодала, обмежуючи їхню свободу пересування та правоздатність. Кріпаки не мали юридичних засобів ефективного захисту своїх прав, що створювало умови для системної експлуатації.

Доба Відродження ознаменувалася гуманістичним підходом до розуміння людської гідності та раціонального начала як основи соціального устрою. Ідеї гуманізму, запозичені з античної традиції, поширювали філософи, зокрема Еразм Роттердамський, який відстоював повагу до людського розуму як джерела моральності й права [13]. Гуманістичний дискурс поступово трансформував уявлення про допустимість експлуатації, започаткувавши критику інституту рабства як такого, що суперечить природному праву.

Доба Просвітництва стала визначальним етапом у переосмисленні прав людини, включаючи концепцію природного права,

[Перейти на сайт](#) →